

Franklin H. LITTELL, *Carta's Illustrated History of Christianity. Partially Updated Third Edition*, Carta, Jerusalem 2016, ss. XVI + 440.

Historia chrześcijaństwa to niezmierny i nie do wyczerpania obszar badawczy. Wybrane rezultaty żmudnych studiów są systematycznie udostępniane w wielotomowych monografiach oraz słownikach i encyklopediach, a więc gdy ktoś decyduje się na napisanie zwięzłej syntezy, zawsze jest to decyzja ryzykowna i obciążona wieloma ograniczeniami. W 2016 r. nakładem jerozolimskiego wydawnictwa Carta ukazało się trzecie, częściowo poprawione i zaktualizowane, wydanie książki, której pierwsze wydanie, opatrzone tytułem *Historical Atlas of Christianity* i wznawiane, ukazało się kilkanaście lat wcześniej. Autor, Franklin H. L i t t e l l, wyznania protestanckiego, jest emerytowanym profesorem religii na Uniwersytecie Temple oraz Uniwersytecie Hebrajskim, a w przeszłości pełnił funkcję doradcy Wysokiego Komisarza USA w powojennych Niemczech. Jego autorstwa są również takie książki, jak *The Crucifixion of the Jews* oraz *Religious Liberties in the Crossfire of Creeds*.

Książkę otwiera *Przedmowa* (s. XI-XIV), w której autor wyjaśnia, że istnieje wrażenie, iż historia chrześcijaństwa może być postrzegana w kategoriach historii idei czy rozwoju instytucji kościelnych, na skutek czego wiara bywa sprowadzana do wymiaru posłuszeństwa, bądź nieposłuszeństwa, względem dominujących struktur kościelnych. Ale wiara nie jest ideologią i nie pozwala się zredukować do struktur instytucjonalnych. Dlatego istnieje wiele różnych sposobów pisania historii chrześcijaństwa, oscylujących od skupienia uwagi na liturgii po rekonstrukcję wciąż trwającego procesu ewangelizacji świata. Liddell zapowiada skupienie uwagi na trzech dziedzinach: 1. wymiar intelektualny, czyli doktryna, dogmaty, teologia i wyznania wiary; 2. wymiar moralny i etyczny, czyli dyscyplina kościelna, nauczanie społeczne, „chrystianizacja” społeczeństwa, styl życia i relacje ze strukturami „świeckimi”; 3. ekspansja do wymiaru religii globalnej poczynając od początków w rzymskiej prowincji, jaka była starożytna Palestyna, po współczesną działalność misyjną i ekumeniczną. Mocny nacisk został położony na wzajemne oddziaływanie chrześcijaństwa i judaizmu, a także – w mniejszym stopniu – chrześcijaństwa i islamu. Dalej (s. XV-XVI) następuje, napisany z perspektywy protestanckiej, *Suplement do trzeciego wydania* oraz podziękowania.

Trzon książki stanowią trzy rozdziały, których układ i treść ma związek z żydowskim spojrzeniem na ostatnie dwa tysiąclecia dziejów. Dominują

w nim trzy wydarzenia: upadek Drugiej Świątyni, wyprawy krzyżowe i emancypacja. Koncepcja Liddella jest nieco odmienna i eksponuje takie zagadnienia jak narodziny chrześcijaństwa, wyprawy krzyżowe, reformacja, współczesne misje, osiągnięcia wolności religijnej i zmagania ze światopoglądami antychrześcijańskimi (marksizm, nazizm i ich naśladowcy). Autor twierdzi, że historia chrześcijaństwa i judaizmu zazębia się w dwóch szczególnych punktach, a mianowicie tragedii Holocaustu oraz utworzeniu państwa Izrael.

Na rozdział pierwszy (s. 1-39) składają się trzy paragrafy ukazujące wczesne chrześcijaństwo w jego pierwotnym kontekście. Autor przedstawia kolejno świat żydowski, grecki i grecko-rzymski. W paragrafie A otrzymujemy zwięzłe streszczenie dziejów biblijnego Izraela, od Abrahama, którego Liddell uznaje za współczesnego Hammurabiemu i datuje (bez uzasadnienia!) na lata 2100-2000 przed Chr., po zarys wielopostaciowości judaizmu na przełomie ery przedchrześcijańskiej i chrześcijańskiej. W paragrafie B analogiczna synteza dotyczy świata greckiego, z podkreśleniem najwybitniejszych starożytnych myślicieli i filozofów (Sokrates, Platon, Arystoteles i Seneka) oraz zarysem ekspansji hellenizmu. Paragraf C został poświęcony światu grecko-rzymskiemu, z wyeksponowaniem rzymskiego kontekstu chrześcijaństwa do 325 r., a także najwcześniejszym debatom chrystologicznym i pierwszym soborom, prześladowaniom oraz gnostycyzmowi i manicheizmowi.

Rozdział drugi, najobszerniejszy (s. 40-293), nosi tytuł *Chrześcijańskie imperium rzymskie*. Obejmuje okres od panowania Konstantyna Wielkiego do XIX w., kiedy to, jak twierdzi autor, nastąpił czas osobistych wyborów wiary i religii. Nasuwa się pytanie o zasadność tak szeroko zakrojonej i niezwykle pojemnej cezurę czasowej. Obejmuje ona ponad półtora tysiąca lat historii chrześcijaństwa i jest naznaczona dramatycznymi podziałami, z których najdotkliwsze w skutkach miały miejsce w XI i XVI w.

Trzy pierwsze paragrafy omawiają pierwsze tysiąclecie chrześcijaństwa. Paragraf A, poświęcony Konstantynowi Wielkiemu (274-337) i jego następcom, przedstawia okres, gdy chrześcijaństwo zyskało status oficjalnej religii imperium rzymskiego, Konstantynopol został nową stolicą, a Jerozolima stała się miastem bizantyjskim. Paragraf B omawia rozpad imperium rzymskiego i związane z nim napięcia doktrynalne, opór wobec administracji rzymskiej, stopniowy upadek autorytetu Rzymu, rozwój chrześcijaństwa w Bizancjum, ruch monastyczny, nestorianizm, wyłonienie się imperium Chazarów (ok. 700-1000) i narodziny islamu. Paragraf C

prezentuje imperium Karola Wielkiego (742-814) i jego następców. Otrzymujemy panoramę historii Kościoła od Akwizgranu (Aachen), przez działalność misjonarzy na północy Europy, ruch monastyczny oraz imperium cesarza Ottona (962-973) i jego następców. W tym miejscu pojawia się lakoniczna wzmianka: „Plemiona na wschodzie i północy [Europy] zostały ochrzczone. Władcy Bułgarów, Słowian, Morawian, Czechów, Polaków i Węgrów zostali pokonani i zazwyczaj w ciągu jednego lub dwóch pokoleń nastąpił masowy chrzest ich ludów” (s. 79). Te dwa zdania wymownie odzwierciedlają rozeznanie autora odnośnie do naszego rejonu Europy. Znacznie więcej miejsca poświęcił spotkaniu Wschodu z Zachodem za panowania Omajjadów i Abbasydów oraz ówczesnej myśli żydowskiej i specyfice islamu.

Dalej wchodzimy na dobre w drugie tysiąclecie. Paragraf D opisuje dezintegrację imperium Karolingów, zmierzch Świętego Imperium Rzymskiego w połowie XI w., dramatyczne dzieje państwa zarządzanego przez papieży oraz stopniową ekspansję chrześcijaństwa na północ aż po docieranie do Nowego Świata (Islandia, Grenlandia, Ameryka Północna), które miało miejsce na długo przed Krzysztofem Kolumbem. Zdziwienie budzi brak należytego wyekspozowania przebiegu i skutków schizmy w 1054 r., która przypieczętowała głęboki podział chrześcijaństwa Wschodu i Zachodu. Panorama tematów podjętych w paragrafie E jest też bardzo pojemna. Tytuł zapowiada reintegracyjne wysiłki papieży, poczynając od wypraw krzyżowych w XI i XII w., przez imperium Fryderyka Barbarossy (ok. 1123-1190) i lokalne królestwa krzyżowców, po ruch cysterski i reformy IV Soboru Laterańskiego (1215), a także, przedstawioną zdawkowo, wzmagającą się obecność Zakonów Krzyżowych nad Bałtykiem. W ramach tego samego paragrafu jest również mowa o średniowiecznych wyprawach na Daleki Wschód, ekspansji muzułmanów, wybitnych teologach i mistykach, atakach Mongołów, Czarnej Śmierci i oskarżeniach kierowanych pod adresem Żydów, a także o Żydach aszkenazyjskich oraz nadziejach i rozczarowaniach żydowskiego mesjanizmu między XIII a XVIII w., wreszcie o procesie jednoczenia się Hiszpanii i wypędzeniu Żydów z Półwyspu Iberyjskiego.

Aczkolwiek druga połowa drugiego tysiąclecia była wzmiankowana w poprzednim paragrafie, paragraf kolejny, opatrzony literą F, podejmuje ją na nowo i rozwija. Tytuł mówi o dezintegracji autorytetu papieskiego. Tło stanowią znacznie wcześniejsze procesy i wydarzenia: narodziny średniowiecznych miast i instytucji uniwersytetu, „babilońska niewola” papieży w Awinionie (1309-1377), „wielka schizma” w latach 1378-1409,

mniej czy bardziej udane wysiłki zmierzające do zjednoczenia podzielonego chrześcijaństwa, upadek Konstantynopola (1453) oraz epoka renesansu we Włoszech i Europie północnej. Paragraf G omawia „bunt w chrześcijaństwie łacińskim”, poczynając od napięć politycznych i społecznych w pierwszych dekadach XVI w. w Niemczech, przez radykalną reformację po kolonie husyckie w Europie środkowej. Trudno powiedzieć, dlaczego bardzo bliska problematyka została potraktowana jako osobny paragraf, oznaczony literą H. Po nawiązaniu do pontyfikatu Aleksandra VI (1492-1503) i jego następców, przedstawia się życie i działalność Marcina Lutera (1483-1546), Filipa Melanchtona (1497-1560), Marcina Butzera (1491-1551), *Indeks ksiąg zakazanych*, kolokwium w Marburgu oraz przebieg reformacji w Szwajcarii, Skandynawii i Anglii, która stworzyła zupełnie nową sytuację w Europie. Paragraf I opisuje wojny religijne we Francji, Niderlandach, Anglii, Szkocji i Niemczech oraz represje, których w XVI i XVII w. doświadczali Żydzi w Europie. W tym miejscu spojrzenie autora jest wyjątkowo jednostronne i tendencyjne. Napisał: „Antysemityzm to produkt specyficznie chrześcijański, aczkolwiek jest też endemiczny w islamie i ideologiach post-chrześcijańskich, takich jak marksizm i nazizm” (s. 191). Autor powieli żydowski punkt widzenia, nie czyniąc żadnej różnicy ani nie wyodrębniając tak różnych zjawisk jak antysemityzm, antyjudajizm i antyżydowskość. Wprawdzie, jakby mimochodem, zaznacza to w innym miejscu (s. 404), ale i tam zabrakło należytej precyzji. Czytamy także: „Żydzi byli oskarżani o ukrzyżowanie Jezusa, męczeństwo Szczepana; po Chrystusie mieli być wymazani i zniknąć” (*tamże*). Ten niesprawiedliwy skrót myślowy pokazuje, jak wielkie żniwo w spojrzeniu na naturę i historię chrześcijaństwa zbiera polityczna poprawność. Czytelnicy nie znajdą też w książce nic o bujnym i wszechstronnym rozwoju życia żydowskiego w I Rzeczypospolitej. Następnym paragrafem, oznaczonym jako J, dotyczy zbliżonej problematyki. Zapowiadając imperialne i narodowe wysiłki w celu reintegracji chrześcijaństwa łacińskiego, przedstawia panowanie Karola V (1519-1556), zamorskie wyprawy odkrywców portugalskich i hiszpańskich oraz wyprawy podejmowane ze Skandynawii, królestwo Franciszka I (1515-1547) i Filipa II (1556-1598), zmagania wielkich ówczesnych potęg, podbój Ameryki Łacińskiej, powstanie zakonu jezuitów i jego ekspansję w Ameryce Południowej, a wreszcie Sobór Trydencki (1545-1563) i muzułmańską ofensywę w Europie, oraz Rosję pod panowaniem carów (1547-1725), której ranga wzrosła po 1589 r., gdy Moskwa uzyskała status patriarchatu i stała się „trzecim Rzymem”. Trudno powiedzieć, w czym dokładnie upatruje

autor zapowiedziane w tytule tego paragrafu „wysiłki w celu reintegracji chrześcijaństwa”.

Ostatnie paragrafy drugiego rozdziału przenoszą czytelnika do wieku XVII i następných. Paragraf K zapowiada przedstawienie chrześcijaństwa europejskiego w dobie kolonizacji, ale jego problematyka jest bardziej złożona i wielokierunkowa. Rozpoczynają go uwagi na temat angielskich kolonii w Ameryce Północnej, ze szczególnym uwzględnieniem Pensylwanii, po czym otrzymujemy obraz sytuacji w Indiach, prezentację ruchu pietystycznego i oświecenia, uwagi na temat wpływu rewolucji francuskiej i narodzin Świętego Przymierza Prus, Rosji i Austro-Węgier. Problematyka Polski (i polska) nie znalazła się w polu zainteresowań autora. W kilku miejscach narracja jest daleka od ciągłości i spójności oraz nie stroni od anachronizmów. Na ten sam paragraf składają się też uwagi dotyczące państwa kościelnego, I Soboru Watykańskiego oraz sytuacji chrześcijaństwa w obydwu Amerykach, zwłaszcza wyniszczenia ludności indiańskiej, sytuacji w Afryce w okresie przed podjęciem jej kolonizacji i kolonialnym, w Azji, w Indochinach i Australii, a także prezentacja rozwoju i upadku imperium muzułmańskiego rządzonego przez władców osmańskich. Na końcu czytamy o ruchu bahaistycznym i chrześcijaństwie w Armenii naznaczonym krwawymi prześladowaniami ze strony Turków. Paragraf L, wychodząc od antyreligijnych ruchów nasilających się w XIX w., ukazuje rolę świeckich, powstanie nowych zgromadzeń zakonnych wychodzących naprzeciw wyzwaniom, jakie się pojawiły, a także rozmaite przejawy odrodzenia życia religijnego w zachodniej Europie. Jak wcześniej, pozostałe rejony Europy nie doczekały się podobnej uwagi.

Rozdział trzeci otrzymał tytuł *Czas osobistej decyzji* (s. 294-412). Zdaniem autora, przez większość swej historii chrześcijaństwo rozszerzało wpływy, korzystając z ekonomicznego, politycznego i militarnego wsparcia wielkich potęg. Nowożytność przyniosła radykalne zmiany, przenosząc punkt ciężkości na dokonywanie osobistych wyborów i podejmowanie samodzielnych decyzji. Paragraf A, podejmując temat chrześcijaństwo a ideologia, przedstawia założyciela „naukowego socjalizmu” Karola Marksa (1818-1883) i główne założenia marksizmu, prominentnych bolszewików z Włodzimierzem Leninem (1870-1924) na czele, początki i rozwój faszyzmu, hiszpańską wojnę domową (1936-1939), narodowy socjalizm pod wodzą Adolfa Hitlera (1889-1945), rewolucję kulturalną w Chinach i przemiany na Bliskim Wschodzie po II wojnie światowej oraz religie i ideologie państwowe. Paragraf B zawiera przegląd sytuacji religijnej na

tle najważniejszych wydarzeń politycznych i społecznych w XIX i XX w. w Ameryce, przy czym chodzi o Stany Zjednoczone. Paragraf C przedstawia najważniejsze dokonania nowożytnych misji chrześcijańskich i powstanie nowych wspólnot kościelnych. Tematem paragrafu D jest ruch ekumeniczny, którego początki autor upatruje w utworzeniu w 1844 r. w Londynie organizacji The Young Men's Christian Association (YMCA), po czym przedstawia sytuację istniejącą na poszczególnych kontynentach. Paragraf E, zatytułowany *Nowe perspektywy*, jest skoncentrowany głównie na dokonaniach i projektach wspólnot protestanckich. Cały rozdział zamyka paragraf F, opatrzony tytułem *Zniszczenie i odnowa*, który – niestety, dość jednostronnie – podsumowuje relacje Kościoła z Żydami i judaizmem w kontekście Holocaustu. Nawiązując do utworzenia państwa Izrael, autor interpretuje to jako wydarzenie teologiczne, porównywalne z biblijnym wyjściem z Egiptu oraz powrotem z wygnania babilońskiego. W tym kontekście przypomina słowa Harry'ego Trumana, prezydenta USA, który po dyplomatycznym uznaniu Izraela przez ONZ, ujmując swoją rolę w tym dziele, stwierdził: „Jestem Cyrusem!”

Na końcu książki (s. 413-420) umieszczono cztery apendyksy. Pierwszy wyszczególnia kraje, w których aktualnie ograniczana jest wolność religijna, drugi – państwa, w których istnieją lokalne oddziały Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów, trzeci – państwa członkowskie Sztokholmskiego Forum Edukacji o Holokauście, a czwarty – wspólnoty kościelne zrzeszone w Światowej Radzie Kościołów. Następuje wyjaśnienie najważniejszych osób i pojęć (s. 421-424) oraz indeks osób i miejsc oraz przedmiotowy (s. 425-440).

Ogromnym walorem tej publikacji są liczne portrety, mapy, wykresy, reprodukcje i szkice. Pojawiają się niemal na każdej stronie, znacznie ułatwiając przyswajanie obszernego materiału. Dzięki nim jest to naprawdę i l u s t r o w a n a historia chrześcijaństwa. Lekturę ułatwia fakt, że każdemu zagadnieniu został poświęcony stosunkowo krótki, jedno- lub dwustronicowy, esej.

Książka, czytana z perspektywy katolickiej i polskiej, lub szerzej – wschodnioeuropejskiej, pozostawia niemały niedosyt. Wzmianki o Polsce pojawiają się w sześciu miejscach i w zasadzie niewiele z nich wynika. Dominuje spojrzenie anglosaskie i protestanckie, wyraźnie wychylone w kierunku dowartościowania historii i religii żydowskiej. Zapewne nic dziwnego, skoro ukazała się w wydawnictwie izraelskim i jest dostępna w sklepach przeznaczonych dla turystów i pielgrzymów. Lecz względem na

to sprawia, że książkę tę należy czytać krytycznie, a to oznacza, że z jej lektury skorzystają najwięcej ci, którzy mają już dobre przygotowanie historyczne i teologiczne.

ks. Waldemar Chrostowski, Warszawa

„Studia Włocławskie”, T. 21, Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, Włocławek 2019, ss. 784.

Wyższe Seminarium Duchowne we Włocławku jest jednym z nielicznych seminariów w Polsce, które może się szczycić własnym prężnie działającym Towarzystwem Naukowym. Ta długa i piękna tradycja jest kontynuowana również odkąd w 2001 r. zostało przypisane do Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Kolejny, 21. tom, rocznika „Studia Włocławskie” został przez redakcję i współpracowników zadedykowany ks. prof. Januszowi Gręźlikowskiemu, wieloletniemu profesorowi WSD we Włocławku, kierownikowi Zakładu Historii Prawa Kanonicznego na Wydziale Prawa Kanonicznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, wykładowcy na Wydziale Teologicznym UMK i oficjałowi Sądu Kościelnego Diecezji Włocławskiej z okazji jego 65. rocznicy urodzin.

Jubileuszowy tom otwiera *Słowo wstępne Biskupa Włocławskiego Wiesława Alojzego Meringa* (s. 7-8). Kreśląc sylwetkę ks. dr. hab. J. Gręźlikowskiego, prof. UKSW, napisał: „Właśnie łączenie wiedzy i praktyki, teorii z zaangażowaniem w codzienność – to najcenniejsze umiejętności Księdza Prałata. Jest typem teologa-kanonisty miłującego duszpasterstwo: nie odgradza się od uczestnictwa w pastoralnej trosce; przeciwnie, to jej właśnie oddaje swoją wiedzę, doświadczenie i pracowitość”. Życie i działalność naukową Jubilata przedstawił ks. Krzysztof Graczyk (s. 9-18), a bibliografię podmiotową jego publikacji zestawił ks. Janusz Borkowski (s. 19-54). Obejmuje ona 6 książek własnych i 2 książki redagowane oraz prawie pół tysiąca pozostałych publikacji, na które składają się artykuły naukowe i popularnonaukowe, recenzje, hasła leksykograficzne oraz sprawozdania, informacje i homilie.

Przegląd tytułów nadesłanych tekstów daje pojęcie o różnorodności ich autorów oraz środowisk, z których pochodzą. Dział tematyczny otwiera